

Емілія Швед

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри класичної та румунської філології

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

orcid.org/0000-0002-9477-7579

м. Ужгород, Україна, тел. 0956953050, emilija.shwed@uzhnu.edu.ua

Оксана Дацьо

старший викладач кафедри класичної та румунської філології, заступник декана факультету іноземної філології

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

orcid.org/0000-0001-6974-9544

м. Ужгород, Україна, тел. 0508229204, oksana.datio@uzhnu.edu.ua

**СПЕЦИФІКА ТЕМАТИЧНОГО СКЛАДУ ВОКАБУЛЯРА ПРОМОВ
ІСТОРИЧНИХ ОСІБ У ТВОРІ Т. ЛІВІЯ „ІСТОРІЯ”
ЯК ФАКТОР ПІЗНАННЯ ІДЕЇ ТВОРУ**

(на матеріалі промов історичних осіб I-ї декади твору Т. Лівія „Історія”)

Анотація. Стаття присвячена тематичному дослідженню вокабуляра промов історичних осіб твору Т.Лівія «Історія» як одному з факторів пізнання ідеї твору. У результаті дослідження, враховуючи ієрархічну послідовність, виділились такі прошарки вокабуляра автора, як суспільно-політична, військова, етична, релігійна, юридична, фінансова та побутова лексика. Серед моральної та етичної лексики, що є дуже різноманітною, зустрічаємо поняття, які стали стержневими у вирішенні задуму автора. Усі перелічені пласти лексики промов сприяють втіленню ідеї твору, допомагають читачу глибше вникнути в її суть та зрозуміти ставлення автора до описуваних подій.

Ключові слова: Риторика, стилістичні особливості, давній Рим, Тіт Лівій, його твір «Історія» (промови твору), основні прошарки вокабуляра автора.

Abstract. The article is devoted to the thematic research of vocabulary of historical figures speeches in “History” by Titus Livius as one of the factors of ideas cognition of the work under consideration. The following layers of the author’s vocabulary have been separated as a result of the research by taking into account the hierarchical sequence segments: social-political, military, moral, religious, legal, financial and household vocabulary. Among the moral and ethnical vocabulary, which is very diverse, we encounter the concept that became a rod in resolving the author’s intention. All these layers of speeches vocabulary facilitate the embodiment of the author’s ideas, help readers to delve deeper into the essence and to understand the author’s attitude to the events described.

Keywords: Rhetoric, stylistic features, Ancient Rome, Titus Livius, his work "History" (the speeches of the work), the main layers of the author's vocabulary.

Вступ. Відомий римський історіограф Тит Лівій жив у епоху принципату Октавіана Августа, коли затихли війни, політичні пристрасті і наступив мир. Август намагався сприяти розвитку літератури, поезії, мистецтва, турбуючись про зростання величі Риму, та це була лише зовнішня сторона його політики. Насправді, встановлення принципату привело до викорінення демократичних свобод, що зумовило занепад політичного красномовства. Саме в цей час довелося жити Т.Лівію – ритору за покликанням і талантом. Описувати сучасну історію було ризиковано, тому автор увесь свій дар ритора намагався зосередити на минулих подіях. Історіографія в цей час відзначалась стилістичною майстерністю, уміло укладеними промовами.

Про життєвий шлях самого автора збереглося небагато даних: народився Т.Лівій у м. Падуї, походив із благородного роду, отримав хорошу освіту оратора. Його фундаментальна праця «Історія» охоплює 745 років життя великого народу та складається із 142 книг. Автор присвятив роботі над твором більше 40 років, тобто більшу частину свого життя, бо сам він прожив 76. Лівій вводить в «Історію» велику кількість промов, що прикрашають та урізноманітнюють основний виклад подій. Саме у цих промовах чи не в найбільшій мірі виявився ораторський дар автора.

Цінність та важливість матеріалу зумовлюються двома аспектами – історичним та риторичним. Крім історичного значення, науково вагомим є мовознавчий та стилістичний аспекти. Це зумовлено в першу чергу тим, що автор, укладаючи промови, дотримується канонів античної риторики і вони, фактично, стали синтезом усього найціннішого, нагромадженого грецькою та римською риторичною наукою долівієвого періоду. Стилістика бере свої витoki з риторики, - витoki стилістики і сучасної лінгвостилістики слід шукати у класичній риторичній. Для мовознавців, стилістів, учених, що вивчають проблеми риторики, дуже важливим є ознайомлення з витокami сучасної риторичної і стилістичної науки, а також лінгвостилістики, що оформилась дещо пізніше, щоб на базі славних традицій античної риторики розвивати сучасну науку.

Цінним матеріалом у цьому плані є твір відомого римського історіографа Тита Лівія „Ab urbe condita”, чи скорочено в українському перекладі „Історія”, що наповнений численними промовами історичних осіб, які укладені автором з неабиякою риторичною майстерністю.

Ще античні дослідники такі, як Тацит, Сенека, Квінтіліан захоплювались мовою Т.Лівія. Аналізом тексту Лівія дослідники займались протягом століть. [1; 5; 6; 18; 3]. У працях цих дослідників неодноразово висловлювалась думка про те, що промови „Історії” є втіленням усіх кращих традицій античної риторики. Більшість з них зосереджували увагу на вивченні лінгвостилістики усіх промов твору за винятком першої декади. Лише окремі вибіркові дані, що

стосуються стилістики промов першої декади знаходимо у праці Т.І.Кузнецової [4].

Виходячи з цих міркувань ми поставили за мету дослідити окремі аспекти мови та стилю промов першої декади „Історії”, зокрема, специфіку тематичного складу вокабуляра промов як фактору пізнання ідеї твору.

Актуальність нашого дослідження полягає у тому, що у науковій літературі відсутнє комплексне наукове вивчення цієї проблеми.

Завдання дослідження полягає у фіксації пластів вокабуляра автора в їх ієрархічній послідовності та вихід на ключові поняття, що послужать розкриттю задуму автора та ідеї твору в цілому.

База даних, методи та методологія проведення дослідження. Матеріалом дослідження слугують промови історичних осіб першої декади твору Т. Лівія „Історія”, що в сумі складають 914 Вайсенборнівських рядків [19; 20]. В основу дослідження тематичного складу вокабуляра промов історичних осіб у творі Т.Лівія «Історія» лягли основні положення, висунуті в роботах Н.М.Шанського, Н.М.Яковенка [15; 16]. Під час дослідження застосовувався описовий метод, що базувався на наступних прийомах: класифікації та систематики, прийомі статистики, культурно-історичної інтерпретації, а також використовувалася компонентна та контекстна методика лінгвістичного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб зрозуміти ідейний замисел автора, необхідно дослідити лексичний склад промов не лише у вузькостилістичному плані, але і в семантичному, за тематикою. Тому головною метою публікації є всебічне дослідження словника Т. Лівія. Словник цей є універсальним: автор володів чималим запасом знань з філософії та риторики.

Зрозуміло, що аналіз мови та стилю промов не можна здійснити у відриві від аналізу мови і стилю епохи. Дуже влучну характеристику епохи Т. Лівія дав Тацит: „Навіщо численні народні збори, коли громадські проблеми вирішуються не невігласами і юрбою, а найрозумнішим і одним? [11, с. 402]. У зв'язку з тим, що політичне красномовство було, фактично, забороненим, Лівій вирішив компенсувати його своїм твором. Саме тому більшість промов історичних осіб першої декади є взірцями суспільно-політичного красномовства. Суспільно-політична термінологія складає, без сумніву, основний прошарок вокабуляра Лівія. У ній знайшли свій відбиток найважливіші проблеми суспільного життя.

В результаті дослідження політичної термінології промов виділились такі групи:

- 1) назви державних установ та організацій: *arx* /III, 17, 4/, – замок; *curia* /III, 17, 4/, – курія; *senatus* /III, 17, 4/, – сенат; *Capitolium* /III, 17, 5/, – Капітолій;
- 2) соціологізми – назви осіб за соціально-класовою ознакою, а також назви державних посад: *regina* /III, 17, 3/, – цариця; *servi* /III, 17, 4/, – раби;

patres /III, 17, 5/, – патриції; *plebs* /III, 17, 5/, – плебеї; *decemvir* /III, 67, 7/, – децемвір; *libertinus* /IV, 3, 7/, – вільновідпущений;

3) назви символів та атрибутів влади: *virgae* /IX, 34, 1/, – пучки прутів (у ліктора); *securis* /III, 45, 7/, – сокира (ліктора);

4) назви соціально-політичних понять: *quirites* /III, 17, 3/, – квірити (громадяни); *civitas* /III, 17, 4/, – держава; *populus* /III, 19, 9/, – народ; *societas* /IV, 4, 10/, – община;

5) назви понять, пов'язаних з політичним та суспільним життям: *exul* /III, 19, 6/, – вигнанець; *libertas* /III, 45, 8/, – свобода; *turba* /III, 68, 11/, – повстання; *rogatio* /VI, 40, 9/, – законопроект; *captiva* /IV, 3, 12/, – полонянка;

6) сполуки слів суспільно-політичного змісту: *auxilium tribunicum* /III, 45, 8/, – допомога народних трибунів; *discordia ordinum* /III, 67, 6/, – незгоди прошарків; *provocatio ad populum* /III, 67, 9/, – право апеляції до народу; *concordia ordinum* /III, 68, 2/, – згода між прошарками; *patres conscripti* /VI, 15, 9/, – патриції;

7) дієслова із суспільно-політичним змістом: *iubere* /III, 17, 6/, – наказувати; *promulgare* /IV, 5, 2/, – затверджувати.

Знайомство лише з одним суспільно-політичним прошарком лексики здатне пролити світло на ідею твору. Перебуваючи під впливом ідей стоїків та провіденціонізму, історик „рятується” від усяких змін, прагне до стабільності у державі, тому так часто в його узусі словосполучення *discordia ordinum*, яким автор характеризує сучасну йому епоху. Цікаві дані та детальне вивчення специфіки лексики знаходимо у праці А. В. Захарова [2].

Оскільки зміст промов присвячений боротьбі, то, звичайно, не рідше ніж суспільно-політична, автором вживається і військова лексика. Баталізми промов розподілились на такі групи:

1) назви різних видів зброї: *arma* /III, 17, 2/, – зброя; *vinea* /V, 5, 6/, – вінея; *testudo* /V, 5, 6/, – черепаха (покриття для захисту під час війни);

2) назви військових одиниць: *exercitus* /III, 17, 6/, – військо; *legio* /III, 19, 12/, – легіон; *acies* /III, 67, 6/, – бойова лінія; *mercennarius* /V, 4, 8/, – найманий солдат;

3) назви військових укріплень: *castra* /III, 17, 4/, – військовий табір; *castellum* /V, 5, 6/, – форт; *munitio* /V, 5, 5/, – укріплення;

4) назви понять, що стосуються військових дій: *hostis* /III, 67, 3/, – ворог; *iugum* /III, 67, 5/, – ярмо; *dilectus* /III, 68, 8/, – набір (солдат в армію); *militia* /V, 4, 5/, – військова служба; *clades* /V, 51, 7/, – поразка;

5) дієслова-баталізми: *obsidere* /III, 19, 12/, – захоплювати; *vastare* /III, 68, 2/, – спустошувати; *oppugnare* /V, 4, 11/, – завойовувати.

Краще, ніж Ф. Прокопович, мабуть, ніхто не сказав про баталізми у Лівія: якщо хтось хоче розмовляти справжньою латинською мовою, нехай військову лексику та цілі вислови запозичує у Лівія [9, с. 244].

Вживання лексики тісно пов'язане із законами соціально-стилістичної необхідності. Перш за все це стосується етичної лексики промов, яка

заслуговує на особливу увагу. Адже „художній твір визначається спільними настроями та станом моралі оточуючого середовища” [12, с. 28]. Річ в тім, що Лівій, як і численні його сучасники, був прихильником теорії „занепаду моралі”. Саме в цьому історик вбачав причину внутрішніх протиріч у країні і вважав, що, якщо повернути людей до всіх тих чеснот та доблестей, які були притаманні їхнім предкам, становище можна змінити. Тому своїм першочерговим завданням Лівій вважає пропагування римських доблестей. Теорія „занепаду моралі”, як причини розпаду римської держави була дуже поширена за часів життя автора [14, с. 109]. З точки зору філософії стоїків, Лівій вважає джерелом сучасного зла жадібність та рокіш. Підкреслюючи морально-патріотичну спрямованість „Історії”, такі відомі дослідники його творчості як В. І. Модестов [6, с. 274], С. І. Радціг [10, с. 97], А. І. Немировський [7, с. 108], вказували на його залежність від стоїцизму. Саме тому його „Історія” носить етологічний характер, він – оратор-мораліст. Його мораль самореалізується у красномовстві. Етика схильна до дидактики, тому С. Л. Утченко вважає Лівія представником художньо-дидактичного напрямку. Т. Лівій у цьому плані нагадує Ціцерона, – він, немов завершує замальовку ціцеронівського образу ідеального громадянина. Ці дидактично-естетичні спонукання сприяли введенню в промови великої кількості етичної лексики. В результаті дослідження весь цей пласт лексики можемо поділити на дві великі групи:

а) власне етична лексика, що виражає чисто моральні поняття та характеризує позитивні чи негативні риси особистості;

б) невласне етична лексика. Сюди належать перш за все поняття, що характеризують красу, фізичну силу, звичаї, природний хід подій:

1) власне етична лексика: *profanare* /III, 19, 7/, – оскверняти; *pudicus* /III, 45, 6/, – сором’язливий; *pudicitia* /III, 45, 9/, – цнотливість; *pudor* /III, 67, 1/, – сором; *bonus* /III, 67, 2/, – добрий; *ignavia* /III, 67, 5/, – боягузливість; *virtus* /III, 67, 5/, – доблесть; *honor* /III, 68, 11/, – почесть; *quaestus* /III, 68, 11/, – користь; *modestus* /IV, 5, 3/, – скромний; *avaritia* /V, 51, 10/, – жадібність; *pervicacia* /IX, 34, 24/, – високомірність; *pius* /X, 7, 4/, – благочестивий. Як видно із цього далеко не повного переліку, розмаїття такого роду лексики надзвичайне. В першу чергу, це можна пояснити тим, що чимало речень містять у собі моральну парадигму;

2) невласне етична лексика: *vis* /III, 45, 9/, – сила; *culpa* /III, 67, 4/, – провина; *gloria* /III, 68, 3/, – слава; *caritas (patriae)* /V, 54, 2/, – любов (до батьківщини); *consentientia* /II, 32, 9/, – згода.

Серед етичної лексики зустрічаємо поняття, що є центральними в реалізації замислу автора. Це – „*mores maiorum*”, „*virtus*”. Можна з упевненістю сказати, що „*virtus*” є стержневим словом промов та твору в цілому. Виділивши речення, що містять цю лексему, та розмістивши їх за ієрархією вживання, спробуємо дослідити семантику цього слова.

Дослідження засвідчує, що помітно превалує її вживання у значенні «доблесть». До прикладу, лише кілька речень із її застосуванням:

1) *A quibus semper non vestra virtute innocentiaque, sed auxilio alieno tuti sitis* /III, 68, 5 /. - Від них ви повинні захиститися, не своєю доблестю та невинністю, а чужою допомогою.

2) *Servium Tullium post hunc, captiva Corniculana natum, patre nullo, matre serva, ingenio virtute regnum tenuisse* /IV, 3, 12/. – Сервій Тулій, що народився від корнікульської бранки, від матері-рабині і невідомого батька, став гідним царського престолу винятково завдяки своїм талантам та доблесті.

3) *Ergo dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit imperium Romanum* /IV, 3, 13/. – Отже, римська держава звеличилась саме тоді, коли жодне походження людини, у якому не виявлялись доблесні якості, не викликало почуття відрази.

4) *Haec virtute militum vestrorum haec Romano nomine sunt digna*.../V, 6, 6/. – Вони є достойні доблесті ваших воїнів, вони гідні зватися римлянами...

5) *...et occasionibus potius, quam virtute petere honores malunt* /VI, 41, 1/. - ...вони воліють отримувати посади випадково, а не завдяки доблесті.

Відносно рідше прослідковуємо вживання лексеми “*virtus*” у значенні «добродійство», як от:

...virtutem in superbia, in audacia, in contemptu deorum hominumque ponis /IX, 34, 22/. - ...ти вважаєш, що добродійство у гордині, зухвалості, презирливому ставленні до богів та людей.

Значно рідше це слово вживається у значенні «сила»:

Non illi vestram ignaviam contempsero, nec suae virtuti confisi sunt /III, 67, 5/. – Не ваше боягузтво вони зневажають і не на свої сили покладаються.

Таким чином, як показує спостереження, частіш за все автор вживає „*virtus*” у значенні „доблесть” /III, 68, 5/; /IV, 3, 12/; /IV, 3, 13/; IV, 6, 6/; /V, 54, 6/; /VI, 41, 1/. Дещо рідше – у значенні „добродійство” /IV, 3, 13/; IX, 34, 22/ та ін. Ще рідше вживається воно у значенні „сила” /III, 67, 5/. Про велику роль „*virtus*” у Лівія зазначає дослідник І. М. Тронський: «Римська доблесть протиставляється негативним рисам інших народів, - легкодумності греків і галлів, віроломству карфагенян та етрусків» [13, с. 399]. Лівій, як зазначив Е. Бурк, дає поняття „*virtus*” не шляхом прямої характеристики, а так, щоб читач сам зміг скласти із усіх компонентів (*fides, constantia, audacia, pietas*) цілісний образ [17, с. 56]. Риси характеру більшості ораторів першої декади складають *Virtus Romana*. Отже, *virtus populi Romani*-доблесть римського народу – найхарактерніший вислів Тита Лівія.

Таким чином, і „*virtus*”, і „*mores maiorum*” і інші синонімічні поняття є стержневими словами твору, тобто лексемами, в яких безпосередньо втілилась головна ідея.

До етичної лексики семантично примикає релігійна. У світогляді Лівія знайшли відображення настрої його рідного міста Падуї, населення якого славилось громадськими доблестями. Крім цього, до відродження величі

Риму, віри у богів закликає і сам Август. Історик став рупором його ідей. Майже у всіх промовах зустрічаємо заклик до побожності. Т. Лівій, як і Август, хоче підняти у римлян почуття патріотизму [8, с. 377]. У широкому застосуванні автором релігійної лексики виявився тісний зв'язок стилю з екстралінгвальними факторами. Усю релігійну лексику можна розділити на наступні розряди:

1) назви божеств: *deus* /III, 17, 3/, – бог; *Juppiter* /III, 17, 3/, – Юпітер; *penates* /V, 53, 5/, – пенати;

2) назви релігійних церемоній та ритуалів: *commentarii (pontificum)* /IV, 3, 9/, – коментарії (понтифіків); *pulvinar* /V, 52, 6/, – подушка для зображення богів при лектистерніях; *victima* /X, 7, 10/, – тварина для жертвоприношення;

3) назви релігійних посад: *pontifex* /IV, 4, 2/, – понтифік; *flaminus* /V, 52, 4/, – фламін; *antistes* /IX, 34, 18/, – головний жрець;

4) назви релігійних понять та будівель, пов'язаних з релігійними обрядами: *piaculum* /V, 53, 1/, – відкупна жертва; *peccatum* /III, 67, 5/, – гріх; *templum* /V, 52, 7/, – храм;

5) лексеми-прикметники та лексеми-дієслова релігійного змісту: *sacrosanctus* /III, 19, 10/, – священний; *pious* /X, 7, 4/, – побожний; *religious* /X, 7, 5/, – побожний; *inplorare* /III, 49, 5/, – умоляти; *obsecrare* /IV, 3, 9/, – заклипати; *colere* /X, 7, 5/, – шанувати. Вживання релігійної лексики сприяє втіленню ще одного аспекту моралізаторської ідеї автора.

Юридична термінологія промов досить багата. Її можна розділити на:

1) іменники, що окреслюють юридичні терміни: *ius* /III, 67, 9/, – право; *carcer* /III, 68, 1/, – тюрма; *interrogatio* /VI, 15, 12/, – допит; *quaestio* /IX, 34, 14/, – слідство;

2) дієслова з юридичною семантикою: *expetere (poenas)* /III, 67, 4/, – карати; *recusare (supplicium)* /III, 68, 13/, – відмовлятися від покарання; *antiquare (legem)* /VI, 41, 12/, – відхиляти закон.

Значно рідше зустрічаємо фінансову термінологію: *aes* /V, 3, 4/, – гроші; *calculus* /V, 4, 7/, – рахунок; *solidum* /V, 4, 7/, – повна платня; *fides* /VI, 41, 11/ поряд з цим словом у значенні „кредит” вживається також *creditum* /VI, 15, 10/, – проценти; *merces* /VI, 40, 9/, – платня.

Побутова лексика служить у промовах фоном, на якому виділяються перераховані пласти вокабуляра Лівія. Усю цю лексику можна розділити на наступні семантичні групи:

1) назви спорідненості: *familia* /III, 19, 9/, – сім'я; *nupta* /III, 45, 6/, – невістка; *coniunx* /III, 45, 8/, – дружина; *soror* /IV, 4, 7/, – сестра;

2) назви частин тіла людини та тварини: *tergum* /III, 45, 9/, – спина; *cervix* /III, 45, 9/, – шия; *manus* /V, 51, 3/, – рука; *dens* /II, 32, 10/, – зуб;

3) назви різноманітних явищ природи та предметів: *mons* /III, 67, 2/, – гора; *mare* /V, 4, 12/, – море; *lapis* /V, 4, 12/, – камінь; *nivis* /V, 6, 3/, – сніг; *solitudo* /VI, 41, 11/, – пустиня;

4) назви понять, що відображають час: *dies* /III, 19, 11/, – день; *aestas* /V, 5, 6/, – літо; *intervallum* /V, 5, 7/, – проміжок часу;

5) назви житла та його частин: *moenia* /III, 67, 1/, – стіни; *murus* /III, 68, 2/, – стіна; *tectum* /III, 68, 2/, – покрівля; *casa* /V, 53, 8/, – хатина;

6) назви відчуттів людини та понять, що передають її емоційно-психологічний стан: *perseverantia* /V, 4, 10/, – наполегливість; *solatium* /V, 51, 1/, – втіха; *admiratio* /V, 52, 3/, – здивування; *felicitas* /VI, 18, 13/, – щастя.

Серед назв предметів харчування зустрічаємо лише одне: *cibus* /II, 32, 11/, – їжа. Назви тварин, птахів, взуття, знарядь домашнього вжитку у промовах вживаються дуже рідко. Автор схиляється більше до вживання лексики з абстрактною семантикою.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, одним із важливих факторів пізнання ідеї твору Т. Лівія „Історія” стало тематичне дослідження вокабуляра автора. Вся лексика досліджуваних промов поділилась на такі прошарки: суспільно-політична, військова (баталізми), етична, релігійна, юридична, фінансова та побутова. Серед моральної лексики, що вражає незвичайним розмаїттям, зустрічаємо поняття, що стали стержневими у вирішенні задуму автора – це *virtus*, *mores maiorum* і т. п. Застосовуючи моральну та релігійну лексику, автор закликає громадян відмовитись від жадібності та розкоші і повернутися до побожності та звичаїв своїх предків.

Тематичне дослідження лише таких прошарків лексики промов як суспільно-політична, військова та етична засвідчило універсальність словника автора «Історії», що ще більше посприяло втіленню моралізаторської ідеї автора. Перспективу подальших розвідок вбачаємо у аналізі лексичних ресурсів промов твору з точки зору їх емоційно-експресивного забарвлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1896. Т.17. – 961 с.
2. Захаров А. В. Политическая терминология первых шести книг Т. Ливия: Филологическое обозрение. – Москва, 1986. Т. 10. – Кн. I. – С. 55–101.
3. История римской литературы/под ред. С.И.Соболевского. – Москва, 1959. Т.1. – 534 с.
4. Кузнецова Т.И., Миллер Т.А. Античная эпическая историография: Геродот. Тит Ливий. – Москва, 1984. 210 с.
5. Макиавелли Н.Н. Макиавелли и рассуждения на первые три книги у Тита Ливия. - Санкт-Петербург, 1869. 505 с.
6. Модестов В.И. Лекции по истории римской литературы. Век Августа. – Киев, 1875. 319 с.

7. Немировский А.И. Социально-политические и философско-религиозные взгляды Тита Ливия. *Вопросы истории.*- 1977. Вып.7. С.103-117.
8. Низе Б. Очерк римской истории и истоковедения. – Санкт-Петербург, 1910. 556 с.
9. Прокопович Ф. Філософські твори. – Київ, 1979. Т.1. – 511 с.
10. Радциг С.И. Античная литература, её художественное и историческое значение в связи с общей культурой древних греков и римлян. – Москва, 1962. 128 с.
11. Тацит Корнелий: Сочинения. Москва, 1982. Т.1-2. 444 с.
12. Тэн И. Философия искусства. *Хрестоматия по теории литературы.* 1982. №1. С. 28–31.
13. Тронский И. М. История античной литературы. Москва, 1988. 463 с.
14. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики. – Москва, 1952. 298 с.
15. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. Москва, 1964. 316 с.
16. Яковенко Н. М. Соціальна термінологія латинського документа українського походження XIV–XVI ст. (на матеріалі назв різних груп населення). *Іноземна філологія.* 1985. Вип. 80. С. 82–90.
17. Burck E. *Erzählungskunst des Titus Livius.* Berlin, 1934. 244 s.
18. Kühnast L. *Die Hauptpunkte der Livianischen Syntax.* Berlin, 1871. 402 s.
19. Titi Livi. *Ab urbe condita libri* /W. Weissenborn, M. Müller. Lipsiae, 1910. Lib. I-VI. 396 s.
20. Titi Livi. *Ab urbe condita libri* /W. Weissenborn. Berlin, 1876. Bd. III. Buch. VI-X. 220 s.